

تاریخ و تمدن اسلامی، سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۳-۱۷

حلب: عوامل مؤثر بر گزینش این شهر به پایتختی حمدانیان شام^۱

داوود یحیایی^۲

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

آرمین دخت امین

دانش‌آموخته دکتری گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

انتخاب مکانی معین به‌عنوان پایتخت فرمانروایان، در طول تاریخ تابع عوامل متعدد سیاسی و جغرافیایی بوده است. در قرن چهارم هجری در جهان اسلام، به شمار سلسله‌های حکومتگر پایتخت وجود داشت که هر یک به دلایل خاصی به پایتختی برگزیده شده بودند. یکی از مطرح‌ترین و پرآوازه‌ترین این پایتخت‌ها شهر حلب بود که در سال ۳۳۳ هـ. پس از تصرف شام به‌دست سیف‌الدوله حمدانی به پایتختی برگزیده شد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که عواملی چون پیشینه سکونت بنی‌تغلب، نیای حمدانیان در حلب، اهمیت حلب به‌عنوان خاستگاه قومی و تکیه‌گاه فرهنگی برای سیف‌الدوله، شرایط زیست‌محیطی و موقعیت جغرافیایی نظیر برخورداری از راه‌های مواصلاتی داخلی و خارجی، موقعیت استراتژیکی و دفاعی این شهر و نتایج ناشی از آنها، به‌ویژه سیاست‌های ناصرالدوله حمدانی، حاکم شاخه حمدانیان موصل، در جهت حفظ حکومت و متصرفات خود در جزیره، در این انتخاب مؤثر بوده است. جمع‌چنین اختصاصات و امکاناتی در این شهر، به‌عنوان پایتخت، مجال شکوفایی علوم و ادبیات را در روزگار حمدانیان، خاصه سیف‌الدوله، فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: سیف‌الدوله حمدانی، حلب، حمدانیان شام.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۳/۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۱۳

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): Dyahyaei@yahoo.com

مقدمه

در قرن چهارم هجری هم‌زمان با ضعف دستگاه خلافت عباسی، حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل فراوانی در گوشه و کنار قلمرو این خلافت سر برآوردند و هر کدام شهری را به پایتختی برگزیدند. یکی از این حکومت‌های نوپدید، حکومت حمدانیان شام به پایتختی حلب بود که سیف‌الدوله حمدانی آن را بنیان گذارد. فعالیت‌های نظامی سیف‌الدوله از مدت‌ها پیش از تسلط بر شام در طی حاکمیت ناصرالدوله حسن بن عبدالله بن حمدان حاکم موصل و جزیره آغاز شده بود. سیف‌الدوله در این دوره در غزوات تابستانی برای حفاظت از ثغور^۳ و نیز در مبارزه با معارضان خلافت بسیار خوش درخشید.^۴ آن‌گاه در پی کسب فرصت برای برخورداری از قلمروی مستقل از ناصرالدوله، با اشاره وی و با استفاده از اختلافات خانوادگی میان حاکم حلب^۵ و برادرانش بر شمال شام استیلا یافت و حلب را که شهری کهن و باستانی بود به پایتختی خود برگزید.^۶ حوزه قلمرو سیف‌الدوله شامل بخش‌های وسیعی از شمال شام چون جُند^۷ حمص،^۸ جند قنسرین،^۹ ثغور شام و بخش‌هایی از

۳. نک. یاقوت حموی، ۸۱۱/۱؛ ذیل ثغر.

۴. نک. صولی، ۲۶۵.

۵. ابالفتح عثمان بن سعید بن العباس بن الولید الکلابی که از سوی اخشید فرمانروای مصر و شام در حلب حکومت می‌کرد (ابن عدیم، زبده الحلب من تاریخ حلب، ۱۱۱/۱).

۶. نک. طباح، ۲۲۹/۱.

۷. پیش از فتح شام به دست فاتحان مسلمان، این سرزمین در نظام اداری رومیان به چهار قسمت به نام‌های حمص، دمشق، اردن و فلسطین تقسیم شده بود. در این تقسیم‌بندی، قنسرین به مرکزیت حلب جزو کوره (بخش/استان) حمص به‌شمار می‌رفت، اما در دوره یزید بن معاویه از حمص جدا و به بخش مستقلی تبدیل شد. بنابراین در آن دوره شام به پنج بخش یا ناحیه فلسطین، اردن، دمشق، قنسرین و حمص تقسیم و هر یک از آن قسمت‌ها یک جند نامیده شد (نک. حلبی غزی، ۲۳/۳ - ۲۲). به این دلیل که در هر یک از این قسمت‌ها، سپاهیان مربوط به هر بخش استقرار داشتند و از آن‌جا ماهیانه و مقررری خود را دریافت می‌کردند، به آنها جُند اطلاق می‌شد (یاقوت حموی، ۱۲۸/۱).

۸. نام یکی از بخش‌های شام (نک. مقدسی، ۶۷/۱؛ همان، ۲۱۷/۱ و یعقوبی، البلدان، ۱۰۳).

۹. نخستین خوره/کوره اقلیم شام از سمت جزیره (یاقوت حموی، ۱۱۳/۱؛ نیز نک. مقدسی، ۱۹۱/۱؛ همان، ۲۱۷/۱).

دیارمضر^{۱۰} و دیاربکر^{۱۱} بود.^{۱۲} حلب در عصر سیف‌الدوله یکی از پرآوازه‌ترین پایتخت‌های جهان اسلام به‌شمار می‌رفت و تحرکات حکمران آن در مقابل حملات رومیان او را به یکی از بزرگ‌ترین موانع پیشرفت این امپراتوری در مرزهای قلمرو خلافت اسلامی مبدل نموده بود. از دیگر وجوه اهمیت حلب، اهتمام سیف‌الدوله به بزرگداشت علما و دانشمندان و دست‌و‌دلبازی‌ها در حمایت از آنان و رونق‌بخشی به علوم اسلامی بود.^{۱۳} حمدانیان به‌لحاظ مذهبی دیدگاهی متعارض با خلافت عباسی داشتند و حکمرانانی شیعه به‌شمار می‌رفتند. بر این اساس، حلب از دوره سیف‌الدوله در شمار یکی از پایتخت‌های شیعی در آمد. این نوشتار با روش تحقیق علمی در تاریخ و به‌شیوه توصیفی-تحلیلی درصدد یافتن پاسخ این پرسش است که دلایل سیف‌الدوله برای انتخاب حلب به پایتختی حمدانیان چه بوده است.

مزیت‌های حلب برای پایتختی حمدانیان

۱. سابقه سکونت بنی‌تغلب، نیاکان حمدانیان در حلب

شام به‌ویژه جُند قنسرین به مرکزیت حلب از قرن‌ها پیش از ظهور اسلام^{۱۴} تا نیمه اول قرن اول هجری، از جمله مراکز مهم سکونت بنی‌تغلب، نیاکان خاندان حمدانیان،^{۱۵} به‌شمار می‌رفت. بلعمی در بیان «خبر شاپور ذوالاکتاف» و اقدامات نظامی وی بر ضد اعراب، به

۱۰. نام یکی از سه بخش جزیره (مقدسی، ۱۹۳/۱-۱۹۲؛ بروسوی، ۳۳۷).

۱۱. یکی از سه بخش جزیره (نک. همان).

۱۲. طباح، ۲۵۹/۱.

۱۳. به همین دلیل فیلسوفی چون فارابی بغداد پایتخت آل‌بویه را به هوای برخورداری از چنین حمایت‌هایی و آرامش حاصل از آن ترک کرد، به حلب عزیمت نمود و در پناه سیف‌الدوله حمدانی مأوی گرفت.

۱۴. برای دیدن قدیمی‌ترین گزارش‌ها درباره زمان مهاجرت بنی‌تغلب به شام و دلایل این مهاجرت‌ها (نک. ابن مسکویه رازی، ۱۰۲/۱؛ طبری، ۶۰۱/۲؛ ابن اثیر، ۵/۶-۳).

۱۵. طباح، ۲۵۹/۱.

سکونت بنی تغلب در حلب و نحوه برخورد شاپور ساسانی با این قبیله اشاره کرده است.^{۱۶} اطلاعات ما از سکونت بنی تغلب در نواحی مذکور، حاکی از استمرار حضور این قبیله در شام پس از ظهور دین اسلام تا دوران حکومت علی (ع)^{۱۷} بوده و به روشنی نشان آن است که بنی تغلب ساکن در این نواحی همواره از جمعیت و نیروی انسانی قابل توجهی برخوردار بوده‌اند.^{۱۸} علاوه بر این، گروه‌هایی از بنی تغلب ساکن در کوفه و جزیره نیز در نیمه اول قرن اول هجری پس از پایان جنگ صفین و ماجرای حکمیت، به فرمان معاویه به جُند قنسرین در شام به مرکزیت حلب تبعید شدند که با اعتقادات مذهبی آنان در هواداری از علی (ع) در دوره حکومت ایشان پیوند داشت.^{۱۹} بدین ترتیب جند قنسرین به مرکزیت حلب از اواخر دهه سوم قرن اول نیز به یکی از مراکز تبعید و سکونت گروه‌هایی از این قبیله مبدل گردید و از هسته‌های سکونت و پایگاه‌های اختصاصی آنان در سرزمین شام شد. اشاره برخی جغرافی دانان به محلات اختصاصی قبیله بنی تغلب در حلب و نواحی اطراف آن نیز گواه روشنی بر سکونت دیرپای این قبیله در حلب به‌شمار می‌رود.^{۲۰} بر این اساس می‌توان حضور قبایل بنی تغلب را از جمله عوامل مؤثر بر انتخاب حلب به‌عنوان پایتخت توسط سیف‌الدوله با هدف بهره‌مندی از حمایت‌های قومی و قبیله‌ای آنان در آن ناحیه و استفاده از این عامل به‌عنوان تکیه‌گاهی قابل اطمینان در تشکیل حکومت خود در نظر گرفت. این

۱۶. نک. بلعمی، ۹۱۴/۲-۹۰۴.

۱۷. براساس گزارشی از مؤلف الاصابه از رهسپارشدن یکی از دختران این قبیله از شام به سوی حجاز و معرفی وی به‌عنوان همسر پیامبر (ابن حجر العسقلانی، ۱۲۱/۸؛ نیز نک. ابن عبدالحق بغدادی، ۱۰۲۲/۳؛ طبری، ۶/۲۶۸؛ همان، ۱۵۲۲/۴ و ۱۸۶۵/۵؛ نویری، ۱۱۶/۱۹؛ الماوردی البصری، ۲۹۷؛ بلاذری، ۲۶۴-۲۶۲؛ ابن قتیبه، ۵۷۴؛ M. Lecke, Vol x/92-91.

۱۸. نک. کحالة، ۱۲۰/۱؛ ابن خلدون، العبر، ۳/۳۲۲.

۱۹. براساس شرکت فعال بنی تغلب در جنگ‌های جمل، صفین و نهروان در صف یاران امام علی (ع) (نک. ابن اثیر، ۳۸۰/۹؛ همان، ۲۰۱/۱۰؛ نیز نک. طبری، ۱۴۰۵/۴؛ همان، ۱۹۹/۵؛ همان، ۲۴۲۵/۶؛ دینوری، ۱۸۳-۱۸۲؛ نصرین مزاحم منقری، ۲۰۳ و ۲۰۲؛ نیز نک. یعقوبی، تاریخ، ۸۸/۲ و نویری، ۸۰/۱۹؛ همان، ۲۰/۲۵۷).

۲۰. نک. یاقوت حموی، ۵۴۸/۱.

حضور تاریخی در کنار فعالیت‌های سیاسی حسین بن حمدان، عموی سیف‌الدوله، در حلب در اواخر قرن سوم هجری^{۲۱} و برخورداری دیگر اعضای این قبیله از املاک شخصی در حلب^{۲۲} می‌توانست در ایجاد «حق آب و گل» و «نقش آفرینی سیاسی» سیف‌الدوله به-عنوان عضوی پرشور از این خاندان در این ناحیه مؤثر افتاده^{۲۳} عاملی مهم در انتخاب حلب به پایتختی طبیعی به‌شمار رود.

۲. شرایط اقلیمی و جغرافیا

برخورداری حلب از اقلیم و آب و هوای مساعد، خاک بارور و حاصل‌خیز که به آن ارزش اقتصادی درخور توجهی بخشید، از دیگر عوامل توجه سیف‌الدوله به این ناحیه بوده است و از همین رو در شمار بهترین شهرهای شام^{۲۴} و ولایتی مشهور و خوش‌آب و هوا^{۲۵} درآمد که با بهره‌مندی از باران کافی^{۲۶} و آب‌های جاری چون رودخانه ذهب^{۲۷} در نزدیکی آن موقعیتی

۲۱. در اواخر قرن سوم و پیش از استیلای اخشیدیان بر شام، حسین بن حمدان عموی سیف‌الدوله چندی در حلب حکومت کرده (سامر، ۲۴۳) و فعالیت‌های مؤثری در دفع شورش‌های قرامطه و طولونیان ایفا نموده بود (نک. همو، ۵۶-۶۳).

۲۲. نک. ابن عدیم، بغیة‌الطلب فی تاریخ حلب، ۵۹/۱ و اشاره وی در این باب.

۲۳. محمدرضا حافظ‌نیا در کتاب «اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک» می‌نویسد: «روابط اکولوژیکی انسان با مکان و فضا که به زبان ساده از آن به «حق آب و گل» تعبیر می‌شود مبنای فلسفی قدرتمندی برای پدیدار شدن سلسله‌ای از حقوق تابعیت شهروندی و نقش آفرینی سیاسی انسان‌ها در یک فرایند دموکراتیک می‌باشد... بر همین اساس... آنها حق دارند رژیم و نظام سیاسی تأسیس کنند» (حافظ‌نیا، ۱۷۴).

۲۴. ابن عدیم، بغیة‌الطلب فی تاریخ حلب، ۶۰/۱.

۲۵. قزوینی، ۲۳۸.

۲۶. حافظ‌ابرو، ۳۵۵/۱.

۲۷. قزوینی، ۲۶۵؛ نیز نک. کردعلی، ۱۶۳/۴. قزوینی درباره وجه تسمیه این رودخانه می‌نویسد: «رودخانه‌ای که موسوم است به "ذهب" یعنی نهر طلا در نزدیک حلب در ولایت شام است. از آن جهت او را رودخانه طلا نامند که جمیع آب این رودخانه، زراعت شود و هرچه آب زاید ماند به زمینی ریزد که در عرض و طول دو فرسخ است و در آن‌جا، آب این رودخانه منجمد شده، نمک گردد و اکثر ولایات شام نمک از آنجا برند» (همانجا).

ممتاز یافته بود.^{۲۸} چنین شرایطی نتایج اقتصادی قابل توجهی داشت که همه آنها_ که ذیلاً می‌آید_ در انتخاب آن به پایتختی مؤثر بوده‌اند:

۱. رونق کشاورزی بالارفتن میزان درآمد ناشی از خراج^{۲۹} را در این ناحیه در پی داشت که همواره از مهم‌ترین جاذبه‌های اقتصادی برای حاکمان به‌شمار می‌رفت.

۲. کثرت محصولات زراعی و مرغوبیت آنها در این ناحیه^{۳۰} موجبات صادرات این محصولات به دیگر نواحی چون عراق و مصر را فراهم می‌نمود^{۳۱} که می‌توانست در بهره‌وری اقتصادی حکمرانان و درآمدزایی این ناحیه بسیار مؤثر افتد. کشاورزی پررونق حلب و فراوانی محصولات این ناحیه^{۳۲} همواره سهم عظیمی در تأمین مایحتاج مردم سرزمین‌های مجاور داشته است.

۳. وفور محصولات کشاورزی این ناحیه چون زیتون،^{۳۳} اشنان،^{۳۴} کنف، کتان و گندم^{۳۵} به معنای فراوانی مواد اولیه صنایعی چون روغن‌کشی،^{۳۶} صابون‌سازی، پارچه‌بافی و تولید نشاسته^{۳۷} بود که رونق اقتصادی این صنایع و صادرات آنها به سرزمین‌های دیگر چون مصر، عراق و حجاز را در پی داشت.

۲۸. قزوینی، ۲۶۳؛ همان، ۲۶۵؛ سیف‌الدوله سلطان محمد، ۱۸۲؛ کردعلی، ۱۶۳/۴.

۲۹. ابن خردادبه، ۷۰؛ قدامة بن جعفر، ۱۵۰.

۳۰. کردعلی، ۱۷۳/۴ و ۱۸۶.

۳۱. ابن عدیم، بغیة‌الطلب فی تاریخ حلب، ۱/ ۶۰.

۳۲. خانجی، ۱۷۵/۲.

۳۳. ابن عدیم، بغیة‌الطلب فی تاریخ حلب، ۱/ ۶۰.

۳۴. مقدسی، ۱/ ۲۵۴. گیاهی که هم‌چون زیتون در صنعت صابون‌سازی مورد استفاده واقع می‌گردد.

۳۵. کردعلی، ۱۷۶/۴.

۳۶. ابن عدیم، بغیة‌الطلب فی تاریخ حلب، ۱/ ۶۰.

۳۷. کردعلی، ۱۵۹/۴ و ۱۶۰؛ همو، ۲۰۳/۴ و ۲۰۴؛ همو، ۱۷۶/۴.

۴. کثرت کارگاه‌های دباغی و رونق صناعی چون ساخت انواع کفش و زین^{۳۸} را نیز می‌توان از نتایج رونق دامپروری در این ناحیه خوش آب‌وهوا^{۳۹} به‌شمار آورد.

۵. سرسبزی این ناحیه سبب برخورداری هرچه بیشتر این شهر از چشم‌انداز فیزیکی مناسب برای رفاه مردم و حاکمان آن می‌گردید و در انتخاب آن به پایتختی بسیار مؤثر بود. براین اساس شرایط مساعد آب‌وهوایی و «زیست محیطی منطقه»^{۴۰} دیگر عامل مؤثر بر مکان‌گزینی پایتخت حمدانیان شام در حلب محسوب می‌شد.

۳. موقعیت مواصلاتی و بازرگانی حلب

علاوه بر آب‌وهوا و اقلیم مناسب، موقعیت راهبردی و مواصلاتی حلب و استقرار آن بر سر مسیرهای عمده مواصلاتی داخلی و خارجی، از دیگر عوامل انتخاب آن به پایتختی به‌شمار می‌رفت. از نقطه نظر ارتباط حلب با مسیرهای مواصلاتی داخلی، حلب به‌عنوان «دارالاماره قنسرین و مرکز تجاری و پرجمعیت آن»^{۴۱} به شهرها و مراکز مهمی چون حمص، مَنبِج^{۴۲} انطاکیه، بَلس^{۴۳} و کشور روم در شمال‌غربی آن اتصال داشت.^{۴۴} از نقطه نظر اتصال به راه‌های خارج، حلب شهری بزرگ و آباد بر سر راه عراق به‌سوی ثغور و شامات^{۴۵} و شاهراه

۳۸. نک. همو، ۲۰۶/۴.

۳۹. نک. معزی، ۷۲؛ سامر، ۱۱۷.

۴۰. توجه به «شرایط زیست محیطی منطقه» از جمله دیگر عوامل اصلی تأثیرگذار در فرایند مکان‌گزینی و جابجایی پایتخت‌ها به‌شمار می‌رود. «این عامل بیشتر در جهت برخورداری پایتخت از یک چشم‌انداز فیزیکی مناسب برای تأمین رفاه حکومت و مردم و نیز جلب توجه آن در زمینه توریسم به انجام می‌رسد» (احمدی پور و قلی‌زاده، ۱۰۳-۱۰۲).

۴۱. نک. اصطخری، ۶۷.

۴۲. شهری در شام (قزوینی، ۳۳۱).

۴۳. دهی در غرب فرات (همان، ۳۶۵).

۴۴. ابن حوقل، ۱۸۷/۱-۱۸۵ و قدامة بن جعفر، ۱۰۴-۱۰۳.

۴۵. ابن حوقل، ۱۷۷/۱.

مغرب^{۴۶} و «بلاد فارس و خراسانات»^{۴۷} و از پایانه‌های مهم جاده ابریشم^{۴۸} و جاده عطریات^{۴۹} به‌شمار می‌رفت که از عربستان جنوبی به شمال و از راه دمشق و قوس غربی داخلی هلال خصیب^{۵۰} به حلب و انطاکیه کشیده می‌شد.^{۵۱} چنین موقعیت راهبردی سبب اتصال هم‌زمان این پایتخت به شاهراه‌های تجاری مهم مغرب و مشرق که مهم‌ترین آنها جاده ابریشم بود می‌گردید و آن را به مرکز اقتصادی مهمی مبدل می‌نمود که قافله‌های تجاری و سوداگران در گذر از مسیرهای تجاری شرق و غرب ناگزیر از توقف^{۵۲} در این نقطه به‌عنوان باجگاهی^{۵۳} مهم برای پرداخت مالیات بودند.^{۵۴} به همین دلیل جغرافیایان سده چهارم در آثار خود حلب را مرکز بازارها و تجمع مردم و دارای رونق تجاری قابل توجه

۴۶. (یعقوبی، البلدان، ۸۶). منظور از مغرب، سرزمین‌های غربی کشور مصر می‌باشد که از شرق به مصر، از غرب به اقیانوس اطلس، از شمال به دریای مدیترانه و از جنوب به صحرا منتهی می‌گردید (ابوالفداء، ۱۳۷).

۴۷. ادریسی، ۲ / ۴۶۸.

۴۸. جاده ابریشم راهی کاروان‌رو که از دوران باستان تا حدود قرن هشتم/چهاردهم در دو قاره آسیا و اروپا (اوراسیا) از چین تا مدیترانه مورد بهره‌برداری تجاری، سیاحتی و زیارتی بوده است. ظاهراً سبب این نام‌گذاری تجارت ابریشم به‌عنوان معروف‌ترین، سبک‌ترین و گرانبهارترین کالایی بوده که طی ده‌ها قرن از طریق جاده از چین به غرب می‌رفته است (فرانک، ۴۵).

۴۹. جاده عطریات و جاده ادویه بخش‌هایی از جاده ابریشم به‌شمار می‌رفتند (نک. همان).

۵۰. «هلال خصیب یا هلال بارور در گذشته به دره حاصل‌خیز و مرتفع هلالی شکلی گفته می‌شد که از باختر به دریای مدیترانه، از شمال به بیابان سوریه و از شرق به شبه‌جزیره عربستان و خلیج فارس می‌رسیده است» (جاودانی مقدم، ۶).

۵۱. فرانک، ۴۵.

۵۲. ابن عدیم، زبدة الحلب من تاریخ حلب، ۱ / ۱۲۳؛ نیز نک. خانجی، ۱۷۶/۲؛ حلبی غزی، ۱ / ۱۲۳.

۵۳. نک. ناصر خسرو، ۱۷-۱۶.

۵۴. در مطالعات جدید جغرافیای سیاسی چنین پایتخت‌هایی که با تمام نقاط کشور در ارتباطند و در سیستم و شبکه شهری کشور به‌صورت مغز فعال و دل تپنده حکومت اثر می‌کنند، پایتخت‌های «شبکه‌محور» و «مسلط بر اقتصاد» نامیده می‌شوند (برای اطلاعات بیشتر در این خصوص، نک. احمدی پور و قلی‌زاده، ۲۸-۱۱).

معرفی می نمودند.^{۵۵} ویژگی های راهبردی و مواصلاتی حلب تا بدان اندازه ابن بطوطه را تحت تأثیر خود قرار داده بود که آنجا را مناسب پایتختی خلافت دانسته است.^{۵۶} علاوه بر این، نوشته های او درباره وسعت و امکانات بی مانند بازارها و قیصریه حلب^{۵۷} که سقفی چوبین داشت، نشان منحصر به فرد بودن این بازارها از دید وی بوده است.^{۵۸} نزدیکی حلب به دریای مدیترانه و امکان انجام سفرهای دریایی تجاری، اسباب بهره مندی هرچه بیشتر حاکمان حمدانی از مالیات تجارت اقلامی گوناگون و گرانبها چون ابریشم،^{۵۹} کتان و انواع البسه و پوشاک^{۶۰} و بالمآل پویایی هر چه بیشتر اقتصادی این پایتخت را فراهم می آورد.

۴. برخورداری از موقعیت استراتژیکی و دفاعی

این اهمیت در مرتبه نخست با پیوستگی جدایی ناپذیر چند قنسرین به مرکزیت حلب با عواصم و ثغور^{۶۱} و نزدیکی این نواحی با مرزهای امپراتوری روم،^{۶۲} و در مرتبه بعد با عواملی

۵۵. اصطخری، ۶۷؛ حدود العالم، ۱۷۶؛ ابن حوقل، ۱۷۷/۱.

۵۶. ابن بطوطه، ۶۸/۱ - ۶۵.

۵۷. مراد از قیصریه بازار پارچه فروشان در شهرهای اسلامی بوده است. قیصریه در شهرهای اسلامی پراهمیت ترین مرکز به شمار می رفت، زیرا «صنایع نساجی در بازارهای اسلامی پایه اقتصادی بازار بود» (اشرف، ۱۸-۱۶)؛ به این دلیل «در و دروازه های» این بازار نسبت به دیگر قسمت های بازار از استحکام بیش تری برخوردار بود (حبیبی، ۴۷).

۵۸. ابن بطوطه، ۶۷/۱.

۵۹. خانجی، ۱۷۶/۲.

۶۰. ابن عدیم، زبده الحلب من تاریخ حلب، ۱۵۶/۱.

۶۱. نواحی میان انطاکیه و حلب (ابن الفقیه، ۱۶۱). منظور از عواصم، «دژهای مانع» (ابن خردادبه، ۱۰۰) و «قلعه های مستحکم و ولایاتی» بود «که حلب و انطاکیه به آنها محیط» بود (یعقوبی، ۱۴۴ (پاورقی)) و به عبارت دیگر در میانه حلب در شرق و انطاکیه در غرب واقع گردیده بود (اسکندری، ۲/۲۲۴، پاورقی ۱) و «مسلمانان برای غزا به پشت آن» نواحی «می تاختند» و «در آن سوی» آنها «به جنگ می پرداختند» (یاقوت حموی، ۱/۸۱)؛ نیز نک. حسینی حنبلی، ۱۱۸؛ طبایخ، ۱/۱۴۸؛ نیز نک. کردعلی، ۸/۱.

۶۲. حدود العالم، ۱۷۵؛ نیز نک. مقدسی، ۹۱/۱.

چون اهمیت مذهبی غزوات در قرون اولیه اسلامی بر مبنای لزوم حفظ و حراست از مرزهای قلمرو مسلمانان و ضعف خلافت عباسی در قرن چهارم در ارتباط بود. سیف‌الدوله با انتخاب حلب به پایتختی می‌توانست به‌آسانی تحرکات رومیان را رصد کرده، واکنش مناسب در برابر آنها نشان داده و در دفع حملات رومیان به سرزمین‌های خلافت اسلامی مؤثر واقع گردد. به دلیل حساسیت و اهمیت بسیار حلب به‌عنوان مرکز مهم برنامه‌ریزی جنگی در برابر رومیان و اشتها آن به «باب الغزو و الجهاد و مجمع الجیوش و الاجناد»^{۶۳} از نخستین سال‌های پس از فتح شام، انتخاب آن به پایتختی علاوه بر آن که سبب بهره‌مندی سیف‌الدوله از مزیت‌های اقتصادی مخصوص به این ناحیه گردید، برای او مشروعیت دینی بی‌بدیلی در پی آورد و در تحکیم پایه‌های حاکمیت او بسیار مؤثر بود؛ چه چنین حاکمیتی به‌منزله برعهده گرفتن مسؤولیت جهاد دائمی در ثغور شام برضد رومیان^{۶۴} تلقی می‌گردید. نوشته یاقوت در این باره حاکی از اهمیت سرنوشت‌ساز حاکمیت بر این ناحیه برای قلمرو مسلمانان می‌باشد؛ به نوشته او، «این مرز که طرسوس^{۶۵} و اذنه^{۶۶} و مصیصه^{۶۷} و پیرامون آنهاست هم‌چنان در دست مسلمانان و خلیفگان می‌بود و از آن نگاه‌داری می‌کردند و آنها را به کسی جز سرداران نیرومند که آماده جنگ می‌بودند نمی‌سپردند». پیداست که فعالیت‌های نظامی سیف‌الدوله نیز از این امر مستثنا نبود و انتخاب این ناحیه به پایتختی در دوران ضعف خلافت عباسی، سبب پدیدآمدن چهره‌ای فرهنگ‌ساز و استثنایی از وی در اذهان

۶۳. نک. ابن‌عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ۱/ ۴۷.

۶۴. یاقوت حموی، ۱/ ۸۱۲-۸۱۱.

۶۵. شهری در میانه انطاکیه و حلب (قزوینی، ۲۷۵).

۶۶. شهری در مرزهای شام (بلاذری، ۲۴۴).

۶۷. شهری از ثغور شامی (قزوینی، ۶۴۴).

عمومی می‌گردید و او را در نقش قهرمانی نظامی^{۶۸} که مسؤولیتی مهم‌تر از وظایف خطیر خلیفه عباسی را بر عهده گرفته و به‌خوبی از عهده آن برآمده ظاهر کرده است. در واقع سیف‌الدوله با استقرار در حلب خدمات بی‌بدیلی را در جهت مقابله با تحریکات دائمی امپراتوری روم^{۶۹} و تجاوز و دستیابی آن به بیت المقدس، قبله اول مسلمانان، به انجام رسانید.^{۷۰}

نتیجه

عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و جغرافیایی مهمی در انتخاب حلب به پایتختی حمدانیان مؤثر بوده است. از جمله عوامل اجتماعی می‌توان به حضور دیرپای قبیله بنی-تغلب نیاکان حمدانیان در حلب اشاره نمود که سبب پشت‌گرمی سیف‌الدوله می‌گردید و بدین لحاظ در میان دیگر مناطق قلمرو وی، بهترین گزینه به‌شمار می‌رفت. از نقطه‌نظر عوامل اقتصادی، سیف‌الدوله پایتخت خود را در مکانی انتخاب نمود که تحت تأثیر عواملی چون آب‌وهوای مساعد و اراضی حاصل‌خیز کشاورزی و مسیرهای تجاری و مواصلاتی از حیات اقتصادی ممتازی برخوردار بود.

رونق کشاورزی و وفور محصولات زراعی در این ناحیه، هم‌چنین زمینه مناسبی را برای رشد صنایع وابسته به کشاورزی فراهم می‌نمود که خود عاملی مهم در تأمین درآمدهای مورد نیاز حکومت به‌شمار می‌رفت. حکومت سیف‌الدوله در سایه بهره‌مندی از این اقتصاد پویا و بانشاط و بنابر سیاست‌ها و علایق خاص سیف‌الدوله، در سایه کسب

۶۸. سلطه کاریزماتیک یکی از انواع سه‌گانه مشروعیت به‌شمار می‌آید و مبنای آن بر اعتقاد افراد به ارزش‌های شخصی یک فرد است که از قداست، تهور یا تجربیاتش مایه می‌گیرد (نک. فروند، ۲۴۰). این سلطه در سیاست در چهره‌های گوناگونی ظاهر می‌گردد که یکی از این چهره‌ها، قهرمان نظامی یا انقلابی است (همان، ۲۴۴).

۶۹. طباطبائی، ۲۶۱/۱.

۷۰. تصرف بیت‌المقدس از مهم‌ترین اهداف نقفور فوکاس امپراطور روم به‌شمار می‌رفت (نک. ابن‌عدیم، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ۱۹۷/۲).

ثروت و قدرت اقتصادی فراوان، در ترویج علم و فرهنگ کوشید و فرصت مناسبی برای ارتقای فرهنگی و علمی جهان اسلام فراهم آورد.

موقعیت استراتژیکی و دفاعی حلب نیز از دیگر عوامل مؤثر در این انتخاب به‌شمار می‌رفت که با توجه به تحرکات خصمانه رومیان در دست‌اندازی به قلمرو مسلمانان در این دوره، در میان سایر عوامل تأثیرگذار از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است؛ زیرا سیف‌الدوله را در موقعیت رصد دائمی تحرکات رومیان قرار می‌داد و عکس‌العمل مقابله‌جویانه او را در برابر آنان در پی داشت و سرانجام انتخاب چنین مکان حساس و خطرخیزی به پایتختی، توجه افکار عمومی جهان اسلام را به سیف‌الدوله معطوف می‌نمود و در کسب شهرت و از آن مهم‌تر در کسب مشروعیت او سخت مؤثر بوده است.

کتابشناسی

- ابن اثیر، عزالدین علی، الکامل (کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران)، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱ش.
- ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
- ابن حجر العسقلانی، احمد بن علی، الاصابة فی تمييز الصحابة، به‌کوشش عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵هـ/۱۹۹۵م.
- ابن حوقل، محمد، صورة الارض، بیروت، دارصادر، ۱۹۳۸م.
- ابن خردادبه، المسالك و الممالک، ترجمه سعید خاکرند، بیروت، دارصادر، ۱۸۸۹م.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، العبر تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، (بی‌جا)، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ش.
- همو، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، ۱۳۷۵ش.
- ابن عدیم، صاحب کمال‌الدین عمر بن احمد بن ابی‌جراده، بغیة الطلب فی تاریخ حلب، به‌کوشش سهیل زکار، بیروت، دارالفکر، بی‌تا.
- همو، زبدة الحلب من تاریخ حلب، به‌کوشش سهیل زکار، دمشق، دارالکتب العربی، ۱۴۲۵هـ.

ابوعلی ابن مسکویه رازی، تجارب الامم، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، سروش، ۱۳۶۹ ش، جلد ۵ و ۶، علی نقی منزوی، تهران، توس، ۱۳۷۶ ش.

احمدی پور، زهرا، قلی زاده، علی ولی، مبانی جغرافیایی - سیاسی مکان گزینی پایتخت ها در ایران، مشهد، پاپلی، ۱۳۹۰ ش.

ادریسی، محمدبن ادریس، نزهة المشتاق فی اختراق الآفاق، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۹ هـ. اشرف، احمد، «ویژگی های تاریخی شهرنشینی در ایران دوره اسلامی»، نامه علوم اجتماعی، شماره ۴، تیر ۱۳۵۳ ش.

اصطخری، ابراهیم بن محمد، مسالک الممالک، بیروت، دارصادر، ۱۹۲۷ م. الانطاکی، یحیی بن سعید، تاریخ یحیی بن سعید الانطاکی، بیروت، مطبعة آباء الیسوعیین، ۱۹۰۹ م. التنوخی، ابوعلی الحسن بن علی بن محمدبن ابی الفهم، کتاب جامع التواریخ المسمی نشوار المحاضرة و اخبار المذاكرة، مطبعة امین، مصر، ۱۹۲۱ م.

الصولی، ابوبکر محمدبن یحیی، اخبار الراضی بالله و المتقی لله او تاریخ الدولة العباسیة من ۳۳۳- ۳۲۲ هـ من کتاب الاوراق، نشر هیورت دن، قاهرة، ۱۹۳۵ م.

الماوردی البصری، ابوالحسن، آیین حکمرانی، مصحح حسین صابری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

النویری، شهاب الدین احمد، نهاية الارب فی فنون الادب، قاهرة، دارالکتب و الوثائق القومیة، ۱۴۲۳ هـ. بروسوی، محمدبن علی، اوضح المسالک الی معرفة البلدان و الممالک، مصحح مهدی عبدالرواضیة، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۴۲۷ هـ.

بلاذری، احمدبن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نشر نقره، ۱۳۳۷ ش. بلعمی، ابوعلی محمد، تاریخ بلعمی، تصحیح محمدتقی بهار، به کوشش محمد پروین گنابادی، تهران، اداره کل نگارش وزارت فرهنگ، ۱۳۴۱ ش.

تتوی، قاضی احمد، قزوینی، آصف خان، تاریخ الفی، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲ ش.

جاودانی مقدم، مهدی، «هلال شیعی بازایی هویت یا توطئه توهم»، رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۴، بهار ۱۳۸۷ ش.

چلونگر، محمدعلی، تاریخ فاطمیان و حمدانیان، تهران، سمت، ۱۳۹۰ ش.

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله، جغرافیای حافظ ابرو، به کوشش صادق سجادی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۵ ش.

حافظ نیا، محمدرضا، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، پایلی، ۱۳۹۳ ش.
حبیبی، محسن، از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۲ ش.

حسینی خنبلی، عبدالرحمن بن ابراهیم، قلاند الاحیاد فیما اتفق فی التسمية من البقاع و البلاد، مقتضب من کتاب (المشترک وضعا و المختلف صقعا)، به کوشش ولید عبدالله منیس، کویت، مرکز البحوث و الدراسات الكويتية، ۱۴۳۰ هـ.

حدود العالم من المشرق الى المغرب، مصحح یوسف الهادی، قاهرة، دارالثقافية للنشر، ۱۴۲۳ هـ.
حلبی غزی، کامل بن حسین، نهر الذهب فی تاریخ حلب، به کوشش شعث شوقی/فاخوری، محمود، حلب، دارلقلم، ۱۴۱۹ هـ.

خانجی، محمدامین، منجم العمران فی المستدرک علی معجم البلدان، قاهرة، مطبعة سعادة، ۱۳۲۵ هـ.
دینوری، ابوحنیفه احمد، اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نشرنی، ۱۳۷۱ ش.
سامر، فیصل، دولت حمدانیان، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۸ ش.

سیف الدوله سلطان محمد، سفرنامه سیف الدوله معروف به سفرنامه مکه، به کوشش علی اکبر خداپرست، تهران، نشرنی، ۱۳۶۴ ش.

طباخ، محمدرغب، اعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء، حلب، دارالقلم العربی، ۱۴۰۸ هـ.
طبری، محمد بن جریر، تاریخ الطبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵ ش.
فرانک، آرتین، و دیوید براونستون، جاده ابریشم، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، سروش، ۱۳۷۶ ش.
فروند، ژولین، جامعه شناسی ماکس وبر، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، نشر نیکان، ۱۳۶۲ ش.
قدامة بن جعفر، الخراج، ترجمه حسین قره چانلو، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۰ ش.

کحاله، عمررضا، معجم قبائل العرب القديمة و الحديثة، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ هـ/۱۹۹۴ م.
کردعلی، محمد، خطط الشام، بیروت، مکتبه النوری، ۱۴۰۳ هـ.

معزی، مریم، پیشگامان حکومت های شیعی تاریخ حمدانیان و فاطمیان، تهران، سمت، ۱۳۹۰ ش.
مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان، ۱۳۶۱ ش.

حلب: عوامل مؤثر بر گزینش این شهر به پایتختی حمدانیان شام / ۱۷

مقریزی، احمد بن علی، المواعظ والاعتبار فی ذکر الخطط و الآثار، به کوشش ایمن فواد سید، لندن، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۴۲۲ هـ.

ناصر خسرو قبادیانی مروزی، سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، زوار، ۱۳۸۹ ش.

نصر بن مزاحم، پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰ ش.

یاقوت حموی، معجم البلدان، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۰ ش.

یعقوبی، احمد بن اسحاق، البلدان، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶ ش.

همو، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱ ش.

M. Lecke, "Taghlib B. Wa'il", EI2(2000).